

Неопублікована студія Юрія Виноградського про давньоруські старожитності Чернігова

Прізвище відомого краєзнавця Юрія Степановича Виноградського (1873–1965) зазвичай асоціюється з його малою батьківщиною – мальовничою Сосницею, де він народився і, зрештою, знайшов вічний спочинок¹. Для цього є достатньо підстав – саме тут за доби національного (на жаль, згодом “розстріляного”) відродження він створив краєзнавчий музей, наукове товариство і більшу частину своїх праць у царині археології, історії, етнографії та мовознавства. Між тим, життя та діяльність Ю.С. Виноградського були також досить тісно пов’язані з Черніговом. Почати з того, що він навчався у місцевій чоловічій гімназії, після закінчення якої вступив до Київського університету св. Володимира. Згодом молодий юрист кільканадцять років перебував на службі у судових установах так званого Царства Польського, що входило до складу Росії. Коли розпочалась Перша світова війна і російська армія мусила залишити польські володіння імперії, Ю.С. Виноградський повернувся до Чернігова. Попри усі негаразди військового часу, у губернському місті вирувало наукове та культурне життя. Небайдужі до багатого історичного минулого Чернігівщини дослідники гуртувалися довкола Чернігівської губернської архівної комісії, вченим секретарем якої був видатний історик В.Л. Модзалевський. Ю.С. Виноградський долучився до роботи цієї напівсамодіяльної інституції, що значною мірою прислужилася розвитку історичних студій у регіоні. За доби визвольних змагань Ю.С. Виноградський увійшов до складу громадського Комітету по охороні пам’яток старовини і мистецтва у Чернігівській губернії та видавничого товариства “Сіверянська думка”². У березні 1919 р. Ю.С. Виноградського було призначено головою губернського Комітету охорони пам’яток мистецтва і старовини (губкопмису), створеного при губернському відділі народної освіти. Спочатку під орудою Ю.С. Виноградського працювало усього 3 фахівці, згодом штат губкопмису зріс до 15 осіб, серед яких були як досвідчені фахівці І.Г. Рашевський та В.Г. Дроздов, так і енергійні початківці Б.С. Бутник, Б.К. Пилипенко, Л.М. Могилянська. Губкопмис складався з кількох підрозділів – секцій: археологічної, архітектурної, музейної та архівно-бібліотечної. Співробітники цієї установи на чолі з Ю.С. Виноградським виявляли, обстежували і брали на облік пам’ятки історії та культури, музейні зібрання, приватні колекції, архіви та бібліотеки, вивчали археологічні старожитності, збирали фольклорно-етнографічні матеріали³. З метою популяризації місцевої історії губкопмис влаштував на початку 1920 р. виставку української старовини із зібрань чернігівських музеїв⁴. Крім того, ще навесні 1919 р. Ю.С. Виноградського було обрано головою оновленої Чернігівської губернської архівної комісії, але за умов докорінної перебудови мережі наукових установ і створення нових дослідницьких осередків вона невдовзі остаточно припинила своє існування⁵.

Саме у цей сповнений тривоги і труднощів час Ю.С. Виноградський підготував нарис “Чернігівська старовина”, згадки про який трапляються у тогочасному листуванні⁶. Таку ж назву мали дві лекції Ю.С. Виноградського, які він 23–24 квітня 1919 р. прочитав на зборах педагогічної громадськості Чернігова⁷. Але після того, як навесні 1920 р. Ю.С. Виноградський виїхав до рідної Сосниці, сліди “Чернігівської старовини” загубилися ...

Минуло ще чверть століття, і у березні 1945 р. Ю.С. Виноградський надіслав до Інституту археології АН УРСР, як він сам зазначив, “нотатку” під назвою “Про деякі пам’ятки

старовини м. Чернігова”⁸. Вочевидь, Ю.С. Виноградський розраховував на публікацію цієї студії в “Археологічних пам’ятках УРСР”, але не так сталося, як гадалося. Зрештою, рукопис опинився в Науковому архіві Інституту археології НАН України, де й зберігається понині⁹. Уважне знайомство з текстом дозволяє стверджувати, що студію побудовано на підставі матеріалів, зібраних Ю.С. Виноградським ще під час його перебування в Чернігові і впорядкованих під назвою “Чернігівська старовина”. Проте, на середину 1940-х рр. вони вже певною мірою застаріли, через що, ймовірно, “нотатку” і не було надруковано. Втім, на наше переконання, студія Ю.С. Виноградського досі зберігає не тільки суто історіографічне, але й науково-практичне значення і стане у пригоді дослідникам історії Чернігова.

Текст студії Ю.С. Виноградського публікується за авторським рукописом згідно з сучасними правописними нормами із збереженням лексичних і стилістичних особливостей авторського тексту. Скорочені слова доповнені у квадратних дужках. Описки та помилки виправлені без застережень. Науково-довідковий апарат приведено у відповідність до чинних стандартів. Примітки, позначені арабськими цифрами, належать Ю.С. Виноградському. У примітках публікаторів, позначених римськими цифрами, наведено коментарі до авторського тексту.

¹ Докладніше про життя та діяльність Ю.С. Виноградського див.: Петров В.П. Краєзнавець Ю.С. Виноградський // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 116–117; Коваленко О.Б., Ткаченко В.В., Ясновська Л.В. Виноградський Юрій Степанович // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К.; Хмельницький, 1991. – С. 335–336; Пригоровський В. Народознавчі дослідження Юрія Виноградського // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 4. – С. 23–31; Його ж. Залюблений у землю Сіверську (Ю.С. Виноградський). – Чернігів, 2004; та ін.

² Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 26 – 26 зв., 48 – 48 зв.; Верзилів А. Наукове життя в Чернігові в 1914–1924 рр. // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 180.

³ ДАЧО. – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 120 – 120 зв.; Спр. 54. – Арк. 1 – 24; Спр. 55. – Арк. 1–21; Спр. 59. – Арк. 1–3.

⁴ Знамя Советов. (Чернигов). – 1920. – 24 января; 7 февраля; 13 февраля.

⁵ ДАЧО. – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 64, 99–100; Спр. 53. – Арк. 26 – 26 зв., 48 – 48 зв.

⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. XII. – Спр. 823. – Арк. 1 – 1 зв.

⁷ Комитет по охране памятников старины и искусств // Просвещение (Чернигов). – 1919. – № 4. – С. 25.

⁸ Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 12. – Спр. 20. – Арк. 2.

⁹ Там само. – Арк. 3–12.

Про деякі пам’ятки старовини м. Чернігова

Територія м. Чернігова це – невичерпне велике знаходище пам’яток матеріальної культури. Деякі з цих пам’яток, напр[иклад] знахідки в Чорній Могилі¹, відомі не лише чернігівцям, але всім археологам, історикам і загалом широким колам людності, особливо в межах УРСР. Відомості про інші пам’ятки менш знають, бо звістки про них не так добре розповсюджено в друку, як про перші, прим[іром], про знахідки на Валі кол[ишньої] Чернігівської фортеці (римські монети, людські окраси, матрицю до виливання окрас тощо). А про деякі важливі пам’ятки зовсім мало відомо, бо про них зовсім не згадується в друкованих джерелах або, хоч може й публіковано про них відомості, та останні криються в виданнях неприступних. Про це можна довідатись от хоч-би з самого лише покажчика під заголовком “Указатель статей по истории, археологии и этнографии, помещенных в “Черниговских губернских ведомостях” за 1838–1906 гг.”¹. Деякі відомості бажано б було повторити публікаціями в нових виданнях. Бажано б було видати нову карту м. Чернігова з експлікаціями до неї та з зазначенням важливіших місцезнаходин старовини, стародавніх укріплень, давніших і новіших назв вулиць і т.д.

В зв’язку з цим по лінії археологічних інтересів, надто коли взяти на увагу майбутні роботи в справі реконструкції зруйнованого німцями Чернігова, реконструкції, яка охопить

територію, між іншим, і стародавніх укріплень, подібне питання, мені здається, має значення актуальне. В аспекті цього питання подаю кілька рядків про деякі пункти Чернігова порядку топографічно-археологічного.

Кому невідомий Красний міст у Чернігові? Крім місцевої людності, про нього (принаймні за назвою) знають всі ті, хто переїздив р. Стрижень по дорозі до Чернігова з м. Березни, з м. Седнева або з центра Чернігова до його передмістя – Бобровиці. Але в питанні, через що він має таку назву, відповідь, що колись дерев'яні його “перила” фарбували в червоний колір, мало з'ясовує справу, хоч, щоправда, подібне фарбування робилось може не один раз за життя старішого покоління. Справа в тому, що слово Красний має своїми синонімами слова: гарний, красивий, головний. В такому саме значенні знаємо назву “Красна Площа” в Чернігові як головної площі міста. А чи був же цей міст, власне кажучи подібний міст, головним і де саме він був? Назву “Красний Міст” подає, між іншим, А. Шафонський наприкінці XVIII ст.² Але ж є достатні вказівки, що цей Красний міст уже тоді стояв там, де він і тепер є. На мою думку, Красний міст, чи по суті головний міст, перенесено сюди ще в XVII ст. з місця, яке колись правило за головний переїзд по дорозі з м. Чернігова на схід і знаходилось значно нижче, як брати напрямом течії р. Стрижня. Так, в XVII ст. згадується під Чернігівським замком “Стара Гребля” з млином на ній³, а в XVIII ст. східні ворота Чернігівської кріпості мали назву “Водяні” і містились вони недалеко від сучасного з'їзду до р. Стрижня від кол[ишнього] будинку Чернігівської гімназії (потім будинок історичного музею), а за часів XII–XIII ст. (перед татарською навалою) недалеко від цього місця, імовірно, стояли Красний Міст і княжий або Красний Двір. На таке твердження дає підставу, між іншим, план м. Чернігова XVIII ст.⁴ (де зазначено місце кріпосних воріт з боку р. Стрижня, але без мосту), особливо в зв'язку з попередніми даними щодо Замку й фортеці та літописною звісткою під 1078 р. Літопис оповідає такими словами: “Черниговцем же не отворящимся, приступиша ко граду, и Володимир приступи ко вратом восточным от Стрежени, и оте врата и взяша град окольный и зажгоша, людем, бегшим в днешній град”⁵. Тут стрежень – ім'я називне = р. Стрижень (слова стрежень і стрижень за своїм значенням – тотожні). Неправильно думають, що літопис каже про стержені (лутки) воріт, мовляв, вороги одбили ворота од їхніх стерженів. Днешній = внутрішній, а околишній град це – укріплення поза днешнім градом (дитинцем), цебто поза замком XVII–XVIII ст., найвищою частиною сучасного Валу. За недавніх часів у межах зазначеного “Окольного граду”¹¹ містилась садиба Чернігівського повітового земства, в котрій чернігівські археологи на початку XX ст.⁶ робили розкопки на місці кол[ишньої] церкви “домонгольського” періоду (назву її остаточно не з'ясовано) та біля неї. Частина фундаменту тієї церкви можливо й тепер існує¹¹. Поблизу цього місця дівчина Величковська в 70-х рр. XIX ст. знайшла срібні гривни чернігівського взірця⁷. Можна сподіватись, що в цій ділянці (та й в інш[их] ділянках), коли провадитимуться реконструктивні земельні роботи, виявлено буде інтересні пам'ятки культури, а в дальшому майбутньому цікаві знахідки можна б було добути заходами тимчасового відводу р. Стрижня та розкопками на його місці, бо в цій ділянці численні бої відбувались і пожежі руйнували будівлі, а княжий або Красний Двір був свідком і лихоліття, і “пирів” князівських. (До речі, пам'ятаю з літопису звістку, що на Красному Дворі один із князів подарував своєму батькові 300 гривен золота)⁸. Останки зазначеної церкви нависали над р. Стрижнем ще на моїй пам'яті в 80-х рр. XIX стор[іччя]. В той час мої товариші приносили до місцевої гімназії невеличкі різнокольорові уламки плиток мозаїки, що їх вони знаходили на березі р. Стрижня, та й у самій річці потім подібні плитки знаходжувало.

Біля так званого “Млиновища”, на Лісковиці (остання це – частина м. Чернігова

між кол[ишнім] Єлецьким монастирем та підвищенням Болдиної гори, близько могил – Гульбища, Безименної та Троїцького заповідника) існували та, імовірно, й тепер існують, останки кам'яної будівлі з часів ранньої стадії феодалізму. Знаю це з слів мешканців садиби кол[ишньої] Вербицького-Антіоха, котрі в 1919–1920 рр. показували мені місце в тій садибі (його вкривав шар землі), запевняючи, що вони відкопали там частину фундаменту округлої форми та знаходили речі, з описання яких я не мав сумніву, що вони стосуються до періоду Київської Русі XII–XIII ст.^{IV} Чи була тут башта, які робили в справі мисливства, чи церква, чи може князівський терем, вияснити таке питання допомогли б розкопки наукові. Про князівський терем є підстава робити здогад через те, що за переказами, кн[язь] Никола Святоша (Святослав Давидович) на початку XII ст. мешкав саме на Лісковіці.

Під час прокладання залізниці з Чернігова на Ніжин, у тому пункті (куті) Болдиної гори, де вона за Троїцьким заповідником повертає в сторону с. Жоввинка, на самому початку робіт (точно не пам'ятаю, чи в 1917, чи 1918 рр.) відкрито було рештки якоїсь будови XI–XIII ст. (пригадую шиферні плити) та знайдено срібний перстень, хрест і деякі інші пам'ятки того періоду, а місцеві селяни з с. Жоввинки, за переказами з дідівських слів, стверджували, що тут само ж стояла церква, яка потроху входила в землю, і була печера^V.

Біля цього місця, в розтині гори, мені довелося бачити брили кам'яні (пісковіку та граніту) – наметні доби льодовикової. З подібних місць, з ярів, чернігівці “домонгольських” часів очевидно й добували дикий камінь, а не завозили його тоді, як дехто припускає думку, з околиць м. Новгород-Сіверського. Сама назва Болдина гора пішла певно від існування в ній брил кам'яних^{VI}. На такий здогад дає право значення слова болдича = кам'яна брила.

Давніші запевнення старих людей, що від Спаського собору в Чернігові існує підземний хід аж до Троїцького монастиря і далі, мають зерно істини в тому, що біля того собору не один раз відкривався підземний “тайник” на площі з боку кол[ишнього] Єлецького монастиря^{VII}, а між останнім та Троїцькою церквою в Болдиній горі були довгі печери, з котрих особливо відомі: біля Успенської церкви кол[ишнього] Єлецького монастиря, біля Іллінської церкви і третя, менш відома, в сучасному Троїцькому заповіднику, проти кол[ишнього] свічкового заводу.

Поряд із цим виникає ряд питань:

1. Чи були протягом останніх 25 років знахідки пам'яток матеріальної культури (і які саме) по урвищах Болдиної гори між Троїцьким заповідником і вул[ицею] “Холодний яр”, де давніше під час зсувів землі люди бачили то кістки мамонта, то печери?^{VIII}

2. Де є місце найближчої (до Чернігова) неолітичної стоянки, і чи не буде часом воно на березі р. Десни, край Бобровиці, де на спаді урвища я в 1919 р. знайшов пам'ятки неоліту, причому під час огляду місцевості виявлено було частину кам'яного шліхованого молотка та фрагменти кераміки (що й було передано до Музею Черн[ігівської] арх[івної] ком[ісії]?^{IX}

3. Що являють собою рештки якоїсь кам'яної споруди (в склад її входило дике каміння) на горішній частині спаду “Верхнього” Валу з боку р. Десни (я бачив їх у 1919 за 2–2,5 м від горішнього початку схилу)?^X

4. Чи існують великі могили в садибі по кол[ишній] Ростиславській вул[иці], біля садиби кол[ишньої] Затворницького, в Березках (частина Чернігова) і в інших місцях, а коли протягом останніх років їх розкопували, то які були наслідки розкопування?^{XI}

5. Чи розшукано місце “болотяного городка” в околицях Троїцького заповідника в уроч[ищі] “Маліїв Рів” або близько нього?^{XII}

Вирішення всіх цих питань (і ряду інших) шляхом обстежень, розвідок і розкопів у тих місцях, що й нині криють в собі загадки, мало б позитивні наслідки, додаючи нові сторінки до історії м. Чернігова та його околиць.

Ю. Виноградський

м. Сосниця
25 березня 1945 р.

*Науковий архів ІА НАН України. – Ф. 12. –
Спр. 20. – Арк. 3 – 12.*

¹ Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1906–1908. – Вып. 7. – Чернигов, 1908. До речі, “Черниговские губернские ведомости” за рр. 1852 та ряд інших років у 1919–1920 рр. переховувались в книгозбірні музею Чернігівської архівної комісії, куди я значну їх частину (за 7 років), переніс з будинку на Валу, де в XVIII ст. містилась канцелярія Чернігівського полку або Військова канцелярія. Оскільки пам’ятаю, в “Черниговских губернских ведомостях” за 1852 р. було вміщено відомості про знахідки в великій могилі в центральній частині Чернігова, котрі багато де-в-чому подібні і певно синхронічні пам’яткам Чорної Могили (Ригельман А.А. О срытом кургане в Чернигове // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 44.)

² Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 242–243.

³ Описание рек и речек Черниговского полка // Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1906–1908. – Вып. 7. – С. 13–14.

⁴ План уміщено було в виданні “Черниговская памятка 1898/9”.

⁵ Библиотека Российская Историческая. – Спб., 1767. – С. 125.

⁶ 1909 р.

⁷ Величковській пощастило найти 9 срібних гривен у 1878 р.

⁸ Тут десь стояв і княжий терем, котрого рештки опинились може на дні р. Стрижня або на протилежному його боці, бо його правий берег підмивали весняні повіді. Та й загалом р. Стрижень в деяких пунктах перемістилась. При Спаському соборі був другий княжий “терем”, а про третій подаю свій здогад далі. При Спасі “терем” як житло не виявлено. Про нього, між іншим, згадує М.Є. Марков за XVII ст. (Труды XIV Археологического съезда. – М., 1911. – Т. III. – С. 300).

⁹ Чи внесли ці роботи щось нове, якийсь додаток до праць проф. Д. Самоквасова?

^I Йдеться про речі, знайдені під час розкопок Д.Я. Самоквасова у 1873–1874 рр.: дві пари ритонів із срібними окуттями, золоті та срібні візантійські монети, зброю, жіночі прикраси, предмети побуту та ін. Усі ці пам’ятки сьогодні зберігаються у Державному історичному музеї Російської Федерації в Москві.

^{II} Насправді садиба Чернігівського повітового земства була облаштована на території колишнього Окольного граду.

^{III} Йдеться про розкопки П.С. Кармалея та М.А. Сахновського, які виявили фундаменти Благовіщенської церкви XII ст. Повністю споруда була досліджена Б.О. Рибаківим у 1946–1947 рр.

^{IV} Такі розкопки було проведено у 1994–1995 рр. В.Я. Руденком, який виявив у цій місцині залишки плінфовипалювальних печей XII ст.

^V За розвідками Г.О. Кузнецова, на цій території існувало селище доби Київської Русі, можливо князівське село. Щодо церкви, то швидше за все вона може бути зафіксована в урочищі Церковище, що неподалік, а про печеру на сьогодні нічого не відомо.

^{VI} Питання про походження назви Болдиних гір і на сьогодні залишається дискусійним.

^{VII} Йдеться, очевидно, про підвальні приміщення, що залишилися від комплексу споруд Борисоглібського монастиря XVII–XVIII ст.

^{VIII} Цей район забудований приватними будинками, відтак проводити тут суцільні археологічні обстеження досить проблематично. В 1982 р. під час археологічної розвідки на вул. Сіверянській Г.О. Кузнецовим були відкриті залишки давньоруської споруди кінця XII – початку XIII ст. В 1983–1984 рр. Л.М. Большаков і В.П. Коваленко провели тут археологічні розкопки.

^{IX} Ю.С. Виноградський зробив слушне зауваження, але перебуваючи з 1920 р. в Сосниці, він не був поінформований про археологічні розвідки С.Г. Барана-Бутовича, який відкрив кілька неолітичних стоянок на околицях Бобровиці.

^X Ці рештки в 1973 р. були зафіксовані А.А. Карнабедом під час спостереження за земляними роботами на території Верхнього замку, а в 1990 р. розкопані під керівництвом В.П. Коваленка та П.М. Гребеня.

^{XI} Розкопки на колишній вул. Ростиславській (нині Дзержинського) були проведені в 1952 р. експедицією Інституту археології АН УРСР та Державного Ермітажу під керівництвом Д.І. Бліфельда.

^{XII} Цю пам’ятку поки не виявлено.